

ПОЛІТИЧНА ЕТИКА

Політологія: Підручник. Вид.3-є, перероблене, доповнене / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка.—К.: Видавничий центр “Академія”. 2006.— С.350-361.

Політична етика історично сформувалася в межах політичної філософії. Вона вивчає вплив на політику моральних принципів, норм і уявлень людей. Через призму етики в сучасному світі оцінюють мету і методи функціонування влади, державних інститутів, визначають критерії професійної діяльності бюрократа. Будучи в тісному взаємозв'язку з політикою, а в перехідних умовах продукуючи етику оновлення, виживання і стабільність, засоби досягнення поставлених цілей, етичні начала впливають на характер суспільного розвитку і є своєрідним індикатором політичної ситуації, ступеня розвитку демократичного суспільства.

Етичне тлумачення політики: наукові критерії та вітчизняна традиція

Політична етика (грец. *ethika*, від *ethos* — звичай, характер) — галузь, аспект загальної етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні).

Політична етика у широкому розумінні піддає критичному аналізу функціонуючу моральну свідомість учасників політичного процесу і виявляє міру відповідності її наявним політичним і моральним відносинам. У вузькому розумінні проблема політичної етики пов'язана з тим, що державні діячі та політики мусять зіставляти свої вчинки не тільки з положеннями Конституції і чинного законодавства, а й з моральними принципами і нормами. При цьому етичний кодекс, яким вони керуються, не просто спирається на загальноприйнятую мораль, але й конкретизує її вимоги відповідно до специфіки політичної діяльності, неординарних обов'язків і повноважень, покладених на депутатів, урядовців, службовців державних установ. Формування політичної етики може ґрунтуватися і на етиці політичної гри, організації, менеджменту тощо.

Щоб зрозуміти етику політичної діяльності, слід брати до уваги не її окремі, суто моральні чи суто політичні мотиви, а ті інтегральні ціннісні установки, які виникають внаслідок тісної взаємодії політичного і морального чинників. Так, у 90-ті роки ХХ ст. в Україні динамічно розвивалася інституціональна демократія, але за відсутності уваги до інституціональної етики.

Досвід модернізації країн третього світу свідчить, що інституціональні реформи, навіть якщо вони і підкріплені певним політичним ідеалом та національною ідеєю у суспільстві, але не забезпечені відповідним етичним прогресом, часто приречені на провал. Наприклад, модель президентської

демократії в США виявилася ефективним політичним інструментом, за допомогою якого за декілька сторіч було створено потужну світову державу, але та ж модель у країнах Латинської Америки породила військові диктатури та затяжні внутрішні кризи країн.

Політична етика народжується в суперечностях між політикою і мораллю, її науковою основою є нормативні теорії моралі, що обґрунтовують уявлення про те, якою повинна бути політична поведінка за певних умов. Політична етика охоплює моральні аспекти політичних рішень, типи, засоби і форми їхньої реалізації. Вона займається такими нормами політики, як принципи справедливого соціального устрою, критерії легітимного правління, співвідношення прав, обов'язків керівників і громадян, проблеми справедливості у відносинах між державами тощо. Відповідно до сфери політичної етики відносять теорії соціальної справедливості, легітимного правління, справедливих війн, оптимального використання влади правлячими колами. До етичної проблематики політики належать і питання обґрунтування системи базових цінностей суспільства, формування соціального порядку, що відповідає цим ціннісним уявленням; питання інституціональних відносин, відносин соціальних груп і рухів, відносин між суспільством і особистістю, взаємин між окремими громадянами щодо відстоювання власних політичних поглядів тощо. Суб'єктами політичної етики є учасники політичного процесу (партії, рухи, особистості).

Будучи важливим елементом політичної культури, політична етика створює механізм суспільної довіри, а тому забезпечує стабільне функціонування соціальної системи, перешкоджає виникненню протиріч, спроможних руйнувати систему зсередини, якщо політична етика і політична система узгоджуються між собою. Але неодноразово політична етика зазнавала глибоких деформацій, вироджуючись у політичну ідеологію, наприклад, марксизм, націонал-соціалізм. Демократизація в країнах Заходу була не тільки результатом економічного і технологічного розвитку, а й складним етичним процесом, який пройшов через глибоку кризу традиційної ціннісної свідомості. Як свідчить перебіг подій, суспільства, які не справилися з етичним завданням прийняття нової культурно-технологічної ситуації і подолання віджилих норм, опинилися в ХХ ст. в лещатах тоталітаризму.

Тому, прогнозуючи політичні процеси в Україні в ХХІ ст., слід обов'язково враховувати моральний вимір проблеми — співвідношення політичних засобів, які будуть задіяні політичною етикою. За багатьма оцінками, нинішня криза в Україні є насамперед моральною кризою, наслідком недостатньо розвинутої політико-етичної свідомості. Певною мірою такий її стан спричинений історичними умовами, в яких визрівала політична етика. Від своїх початків політична етика українського народу виявляла толерантне ставлення до різноманітних форм політичних інститутів і базувалася на суто демократичних засадах. Здавна суспільна свідомість сприймала певний політико-етичний порядок з властивою йому наявністю

змішаних політичних інститутів, що тепер ототожнюється з політичним ідеалом поділу влади. Наприклад, своєрідним політико-етичним порядком була триєдина схема поєднання різноманітних форм влади. У Київській Русі в кожному окремому князівстві існувала етико-політична схема: князі— бояри—віче, тобто монархічний, аристократичний і демократичний елементи. Тривалий час південноруські землі були підвладні або ординським, або західноєвропейським володарям, що стримувало розвиток етико-політичної системи. А Запорозька Січ, яку К. Маркс називав «першою християнською республікою» із її «чистою» демократією є певним зразком політико-етичної поведінки. Наприклад, особа, яку обирали гетьманом або отаманом перед військовим походом мусила двічі відмовлятися від виявленої честі й погоджувалася лише на третій раз після запрошення з тривалими вмовляннями, ритуальною лайкою й погрозами. Церемонія виборів закінчувалася покладенням старими козаками на голову обраного жмені землі. Це символізувало вірність обраного товариству. За словами Івана Огієнка, «все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад, — все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим — вона завше була вільною і рівною всім... Всі міста на Україні — за старих часів мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибирались з самих городян і завше одповідали тій громаді, що їх поставила».

Важливою була і роль церкви в житті тогочасного українського суспільства, в діяльності якої теж простежувалися демократичні традиції, що є суттєвою характеристикою політичної культури: «Митрополита у нас завше вибирали вільними голосами, а патріарх Константинопольський тільки благословляв його. На Україні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибирали священників, єпископів, архімандритів, ігуменів і навіть митрополитів» (І. Огієнко). Отже, очевидним є той факт, що простий народ України мав виборчі права, певний політичний досвід і певну політичну етику.

Проте, позбавляючи народ голосу, автономії, ініціативи, російське самодержавство планомірно здійснювало політику ослаблення етичної свідомості, що зміцнювало власну владу, але перешкоджало інтелектуальному розвитку як російського, так і українського народів. «Під впливом соціально-економічних, політичних, культурних умов життя в Російській імперії, — зазначає В. Бебик, — через упровадження московського державного устрою та скасування (по 110 роках після договору 1654 року) української автономії демократичні цінності українського суспільства поступово «вимиваються» соціально-політичними й психологічними установками російської, а по суті східної (або азійської) політичної культури».

Етика самодержавства була нічим іншим, як спробою зосередження політичної етики «в одних руках» і, відповідно, звільнення від неї народу. А хто не несе відповідальності, той, як відомо, опиняється поза етичними

відносинами. Жовтневий переворот 1917 р. став своєрідним судом над нормами політичної етики. Цей «суд» існував у тому сенсі, що практично були відкинуті всі колишні ідеали, а імперативом був висунутий ідеал комуністичний, що «звільнив» від загальнолюдських етичних норм не одне покоління людей, остаточно змінивши їх етико-політичний світогляд. Українську аристократію як головного «генетичного» носія етичних цінностей нації було в основі своїй знищено. А за словами відомого іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета, розкладання аристократії рівнозначне розпаду суспільства. Відсутність «кращих» і є фатальною безхребетністю нації, що призводить до її розчленовування, соціального хаосу, бо справжній аристократизм духу є цілісним складом душі, у якій присутні незмінні й обов'язкові етичні якості, що стали в процесі історії людства певними усталеними сполученнями.

Нова ж політична еліта «від народу» була позбавлена морально-етичних понять. У більшовицькому сенсі «класова мораль» виявилася лише завуальованою спробою позбавити політику етичного виміру. Свої політичні проблеми вона вирішувала знищенням супротивників. Наприклад, яскравим феноменом у процесі утвердження нового політичного ідеалу після жовтневого перевороту 1917 р. став етичний і правовий нігілізм, за яким право вважалось неповноцінною формою регулювання соціального життя, відживаючим інститутом, що лише на певний час і в силу необхідності був запозичений у старих експлуаторських класів. Правові норми заперечувалися цілком, а захист особистої незалежності — громадянської, трудової, майнової, творчої — вважався несуттєвим. Поширення отримав соціальний і політичний патерналізм (розуміння «батьківського» піклування над усіма сторонами суспільного життя), покликаний здійснювати авторитарне, а нерідко й примусове піклування про трудящих.

Етико-правовий нігілізм відсвяткував свій перший тріумф 5 січня 1918 р., коли було розігнано Установчі збори. Саме в цей період була закладена підпорядкованість законів ідеалові «майбутнього щастя всього людства». І ніби поза увагою залишився той факт, що в ім'я створеного ідеалу було втрачене усвідомлення цінності окремого людського життя, виробилися навички лише військово-терористичного способу вирішення будь-яких нагальних проблем, що збереглися на довгі роки. Із знищенням політичної еліти, яка концентрувала у своїй свідомості всю політичну етику, країна була приреченою на десятиліття політичної жорстокості. Усе, що було дороге нації, піддавалося насильству. Руйнувалася непорушність моральних засад — цінностей, які за будь-яких обставин мали залишатися недоторканими. Політична свідомість стала насиченою деструктивним змістом, радикалізмом, цинізмом.

Політична етика за радянських часів базувалася на етиці партійної номенклатури, яка була зацікавлена, з одного боку, в індиферентизації (збайдужінні) політико-моральної свідомості населення, а з іншого — нагнітала ідеологічний психоз, пов'язаний з так званою класовою боротьбою,

протистоянням двох політичних систем, з «ідеологічними диверсіями загниваючого капіталізму проти прогресивного світу». КПРС виробила свою внутрішню партійну етику, засновану на регламентативних принципах. Наприклад, у Петербурзі часів Жданова, крім статутних норм, існували різноманітні етичні кодекси поведінки членів партії: їм заборонялося купувати дорогі речі й нерухомість; працівник партапарату не мав права ходити до ресторану тощо.

Німецько-радянська війна значно змінила суспільну свідомість і водночас основи політичної етики. Реалізацію тогочасних ідеалів щиро пов'язували з особистістю Й. Сталіна, а потім М. Хрущова. Проте викриття «культу особи» Сталіна, певна зміна політичного режиму вбік демократизму істотно не розхитали основ політичної етики тоталітарного суспільства. З іншого боку, за часів Хрущова з'явилися нові елементи у політичній етиці. Так, сам Хрущов втручався в карні процеси. За період його перебування при владі у Кримінальному Кодексі СРСР з'явилося багато статей, що передбачали страту.

У судово-правовій практиці 60—70-х років намітилася й інша небезпека, пов'язана з одним із постулатів етичного і правового нігілізму. Утопічне уявлення про безпосередню близькість комунізму, що проникло в багато програмних документів тих років, давало підстави припускати, що суспільство впритул підійшло до періоду «відмирання права» і цей процес можна форсувати шляхом заміни покарання судом морально-виховними санкціями партійних і громадських організацій. Приміром, значного поширення набула практика передачі обвинувачуваного «на поруки трудовому колективу». Було встановлене правило, «гідно з яким деякі справи, що не становили «серйозної суспільної небезпеки», взагалі не передавалися до суду. Злочинці, які мали «високі зв'язки», потрапляли під захист і так званого «телефонного права».

Етичний і правовий нігілізм виявлявся не тільки в теоретичних міркуваннях. Він істотно деформував і мову. Наприклад, слово «буржуазне» поєднувалось із словом «право» як негативний епітет. Це ж стосується і таких понять, як «парламентаризм», «юридична особа», «формальна рівність». Навіть слово «особистість» набуло негативного відтінку, а слово «маса» — величезної значущості. Воно зрослося із словами «народна», «трудова», «революційна» і практично втратило споконвічне закладений у нього соціально-критичний зміст. Кожний, хто в 60-х роках ХХ ст. виявляв національний патріотизм, активність у суспільному житті, був підданий репресіям. Посилився ідеологічний наступ проти «ідеалізації минулого українського народу». Вважалось неетичним вживання епітетів «український», «козацький», словосполучення «Запорозька Січ» тощо.

Уже після падіння влади КПРС номенклатура все ще залишалася головним носієм етико-політичної свідомості. З цього погляду «безкровні» революції, що в багатьох постсоціалістичних країнах зберегли партійні еліти при владі, забезпечили певну спадкоємність у сфері політичної етики. Проте

нові потрясіння, навіть якщо вони сприяли видужанню соціальної системи, не зміцнювали політичної етики.

Політика і мораль в умовах реформування українського суспільства

На сучасному етапі і в Україні заявила про себе тенденція перекладати всю відповідальність за долю нації на владу, що є свідченням недостатньої політичної, історичної обізнаності її активних носіїв. Хибність такої точки зору пояснюється тим, що державна влада на сьогодні роз'їдена корумпованістю, клановістю бюрократії, її зрощенням з тіньовим капіталом і криміналітетом. Ідеал громадянського суспільства став значно віддаленішим. Усі ці проблеми носять етичний характер, породжують зневіру в існуючу владу, ускладнюють реформи.

Українська політична культура теж демонструє свою нездатність до гармонізації соціального порядку, упорядкованих інституціональних відносин в умовах ослаблення традиційних ієрархічних владно-правових відносин. За ідеологічними параметрами вона ще перебуває під впливом соціалістичного ідеалу (зрівнялівка, колективізм, тоталітаризм), демонструючи водночас і тенденцію до певної деідеологізації. Політична культура сучасної України є культурою маргінального суспільства, (наділеного взаємовиключними рисами), що виявляється і в орієнтації громадян на взаємозаперечуючі цінності: 33% вважають, що капіталістична система найбільш сприятлива для республіки, 25% — не мають визначеної позиції, і лише 42% переконані, що західний тип розвитку їх не влаштовує. Цей феномен пов'язаний з амбівалентною (роздвоєною) суспільною свідомістю. Отже, замість внутрішньої мобілізації українського суспільства спостерігається своєрідний його розлад.

Особливості політичної етики українського суспільства зумовлені географічним положенням нашої країни на так званому розломі культур, соціально-політичних орієнтацій: якщо центральні, західні регіони орієнтуються на європейські стандарти, то на сході більшою популярністю користуються євразійські. До того ж якщо цілі й ідеали української громадськості близькі до західних, то спосіб життя ближче до східного. Україна завжди прагнула брати участь у європейській політичній грі, але при цьому часто користувалася методами східного походження.

Політична етика сучасного українського суспільства багато в чому зумовлена невідповідністю влади, пріоритетністю державних цілей перед правами особистості, перевагою прагматичних міркувань перед системними гарантіями, переважанням традиціоналізму над динамізмом. Наприклад, на вимогу європейської громадськості в Україні нещодавно було скасовано смертну кару. Це справді серйозний крок не тільки з погляду політичної етики, але й загальнолюдської. Але кошти для довічного утримання засуджених повинен вишукувати начальник колонії.

Безліч прикладів історії переконують, що східна політика орієнтована на могутність, силу, а не на право чи політичну етику. Україні частіше випадало мати справу саме з такою політикою, і, зрозуміло, в її політичній

етиці можна знайти чимало «азіатських» слідів — авторитаризм, геронтократію, патріархізм, таємну дипломатію, схильність до силових методів тощо.

У цьому зв'язку важливо визначити деякі протиріччя між політикою і мораллю, що розриває цілісність політичної етики в суспільній свідомості. Ці протиріччя є тлом, на якому формуються політичні відносини у суспільстві.

Першим з них є морально-психологічне протиріччя між «бажаним і дійсним». Вельми тривалий розрив між ними майже завжди знаменує розкол, внутрішню кризу особистості, а нерідко лукавство й облудність душі. Те ж відбувається, якщо народів не вдається організувати своє життя за власними принципами, узгодити своє бажання із соціальним порядком. Явища такої незгоди спостерігалися в минулому, наприклад, коли суспільство так і не дочекалося здійснення обіцянки М. Хрущова «про остаточну побудову комунізму». Простежуються вони і в теперішній українській історії. Так, прийняття нової Конституції України дало підставу для твердження про завершення початкового етапу становлення демократичної, соціальної, правової держави і про початок переходу до наступного періоду — «втільнення принципів та норм Конституції у реальне життя суспільства і держави, в життя кожної конкретної людини, що живе в Україні». Та через деякий час з новою гостротою постала суперечність між продекларованими нормами, реальною можливістю і бажанням їхнього втілення. Йдеться насамперед про тричленну вербальну конструкцію: «демократична, соціальна, правова держава», яка й досі є недосяжною.

Навіть реальні зрушення щодо ідеалів демократії не викликають адекватної реакції у зв'язку із невірою в політичні ідеали, що їх висуває влада, і в можливість їх здійснення. Більшість подій останніх років ХХ ст., початку ХХІ ст., схоже, відбуваються «поза народною душею».

Інша етична колізія, пов'язана з поняттями «ми» і «вони», утворює основний нерв етичної проблематики в індивідуальній і політичній моралі. «Ми» — це ті, хто не має влади, вважає себе «простим народом», і «вони» — ті, які цю владу мають і розпоряджаються нею. Зміст політичної моралі «ми» відповідає явному, офіційному, що підлягає правовому контролю; «вони» — таємному, неофіційному, що випадає зі сфери правовідносин. Але якщо велика частина соціальних відносин випадає зі сфери суспільного і правового контролю, це свідчить про неадекватність соціальної системи суспільній практиці. У помірних розмірах ця неадекватність може компенсуватися політичною мораллю, у непомірних — призводить до розкладу політичної моралі, руйнації соціальної системи. Факти аморальності представників вищої влади сприймаються як моральна індульгенція для широких верств населення, що виражається у відхиленні від оподаткування, від ліцензування професійної діяльності, у діяльності в обхід законів, подвійній бухгалтерії, співробітництві правоохоронних органів із тіншовими структурами тощо. Доки така практика визнаватиметься населенням морально припустимою, про реалізацію ідеалу соціально-правової держави й мови не може бути.

Ще одна колізія, яка набуває відчутного значення для формування політичної етики, пов'язана із зростанням претензій громадян до апарату щодо участі їх в управлінні державою. Апарат, всупереч претензіям громадян, прагне відтиснути від політики маси людей, намагаючись водночас створити ілюзію їхньої участі в ній. Для цього культивуються загальні форми участі громадян у політиці: вибори, референдуми, інші політичні акції, за допомогою яких людей залучають до політичної сфери. Квазіполітика охоплює всю сферу зв'язків держави з суспільством, всі типи політичного мислення. Але якщо політичні функції існують у межах певних форм, то індивіди змушені керуватися абстрактними критеріями. Люди не аналізують того, що політичні форми соціального буття витворені ще до їхнього народження, існують поза волею і свідомістю індивідів. Індивід може лише вибирати, керуючись щодо них своїм політичним ідеалом (якщо він є). Сприяючи політиці правлячих сил, він може одержати свою частку влади: стати партійним або державним діячем, членом державного апарату тощо. У свою чергу, влада розподіляється серед індивідів. Звичайно, свою частку влади він може одержати і не поділяючи політики правлячих сил, а просто прагнути певного статусу в суспільстві. А це і є питанням етичного порядку. До влади приходять багато випадкових людей, а політична етика передбачає наявність моральних переконань і відповідальності за свої вчинки. Це насамперед стосується професійних політиків, які повинні виходити не з кон'юнктурних міркувань, а мислити державними категоріями, зіставляти свої дії з моральними цінностями та нормами, оцінювати наслідки своїх діянь. Тому моральна культура політичного діяча передбачає не просто професіоналізм у роботі, а й виняткову повагу до інтересів країни та її громадян, вміння раціонально користуватися владою, демократично поводитися з опонентами, опозицією, бути здатним до компромісів, принципово відстоюючи державну і громадянську позиції. Свідченням моральної цілісності державних і громадсько-політичних діячів є їх високі вольові якості, вміння дотримуватись єдності слова і діла, виявляти реалізм в оцінці власних результатів і державної політики, нетерпимість до некомпетентності, догматизму, застою.

Соціально-політична мораль — дещо інший культурний феномен, ніж індивідуальна: вона належить до іншої сфери, має інші критерії, норми. Але не можна ігнорувати їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Якщо члени суспільства є аморальними, таким буде і суспільство. Українському моральному клімату vadять лихослів'я, злодійство, хуліганство, пияцтво, неохайність, не пунктуальність тощо.

Не на належному рівні повага до особистості моральної та фізичної гідності, недоторканності майна, прав. Зумовлено це тим, що етика індивідуалізму, трактована у нас як егоїзм, зазнала в українському етносі осуду. Причина цього — в слабкій сформованості раціоналізованої індивідуальної моральної свідомості, зумовленої пріоритетністю родових зв'язків вітчизняної культури з її традицією перенесення центру ваги з

індивідуальної відповідальності на колективну; в ослабленій здатності до моральної самоідентифікації, що спричиняє нерозвиненість усвідомлення категорії індивідуальної совісті та самоцінності поглядів людини.

Спираючись на моральний плюралізм (погляд, що визнає множинність ціннісних відносин, зобов'язань і планів життя, які часто несумісні), ця теорія передбачає необхідність людини робити вибір між тим, що вона вважає морально правильним і морально хибним. Моральний плюралізм не вимагає толерантності до морально хибного, примиреності добра й зла. Держава непримусовими діями може заохотити людей дотримуватись гідних форм життя на основі вироблених нею етичних норм і водночас може відбити охоту дотримуватись морально неприйнятної способу життя, використовуючи умови, які роблять його принагідним. Тому вона не повинна вдаватися до примусу, щоб зупинити «само-цінних» осіб від неприйнятної діяльності, поки вони не шкодять іншим.

Визнання державою самоцінності особистості однак надає їй право використовувати примус, щоб не було завдано шкоди іншим людям, оскільки її завдання — забезпечити людям реальні можливості для особистого життя і реалізації самоцінної позиції. Вона може примусово втручатися в автономію одних, щоб захистити автономію інших. Водночас держава не може втручатися в їхню автономію з будь-яких інших причин. Фундаментальне моральне обґрунтування самоцінності особистості та принципу морального плюралізму повинно стати важливим аспектом політичної етики, в основі якого толерантність, а не нейтралітет.

Сучасне тло формування політичної етики характеризують розлад зовнішнього і внутрішнього життя нації, висока питома вага таємного, перевага права сили над етикою, квазіполітика тощо, які спричиняють глибокі структурні диспропорції, перешкоджають формуванню громадянського суспільства.

Невідповідності між ідеалами і реаліями нашого суспільства зумовлені нерозвиненістю політичної та соціальної етики. Невиконання посадових обов'язків, нереалізованість угод, несвоєчасно виплачені зарплати, несплачені податки, проігноровані закони й суспільні інтереси — усе це є розходженням між ідеалом і соціальною дійсністю. Усунути його — означає відновити моральне здоров'я суспільства.

У демократичному суспільстві політична етика є одним із важливих вимірів політичного життя, вона служить невід'ємним компонентом стабільності політичної системи, суттєвим показником розвитку суспільства і його політичної свідомості.

Література

1. Бебик В. Наша політична культура // Політологічні читання. — 1992. —

2. Бердяев Н. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. — М., 1990.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. — К., 1994.
4. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.
5. Деревянко Е. В. Неизбежность аристократического духа: учение Хосе Ортеги-и-Гассета об общественном идеале // Социологические исследования. — 1992. — №6.
6. Кабачинский О. И. Тоталитаризм и демократия как отражение внутренне-го конфликта человека // Философская и социологическая мысль — 1994 — №11—12.
7. Культурне відродження в Україні. — Львів, 1993.
8. Огієнко І. Українська культура. — К., 1993.
9. Рікер П. Етика і політика // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №5—6.
10. Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993.
11. Сутор Б. Политическая этика // Политические исследования. — 1993. — №1.